
RAFAEL ALEMANY I FERRER

LA REUTILITZACIÓ
DE LES FONTS
EN EL *TIRANT LO BLANC**

Que l'obra literària –com qualsevol altra manifestació artística– és sempre filla del maridatge més o menys fecund entre tradició i originalitat és una evidència. També ho és que els usos i costums de l'edat mitjana –aliens a la noció moderna de “plagi”– eximien els autors d'haver de disfressar força els materials preexistents dels quals se servien per a elaborar els seus nous productes. Ben al contrari, l'exhibició conscient de l'empremta aliena era un mèrit en la mesura que esdevenia testimoni del rerefons cultural de l'autor i de les seues capacitats com a transmissor i com a recreador.

El *Tirant lo Blanc* (Martorell 1992), la gran novel·la valenciana del s. XV traduïda al castellà (Martorell 1990b) i a l'italià (Martorell 1984), en el s. XVI, i al francès en el XVIII (Martorell 1737), és un exemple excel·lent de tot plegat. Com ja és sabut, un bon nombre de les seues pàgines són còpia literal, adaptació o traducció d'altres textos que van circular àmpliament pertot arreu de l'Europa dels segles mitjans. I tot això sense oblidar, a més, les obres que, sense ser-hi presents en la seua literalitat material, s'hi endevinen ubiqüament com a elements compositius del canemàs estètic, ideològic i conceptual de la novel·la. Entre els models i les fonts (Badia 1993a, especialment 92-96; Riquer 1949) intertextualitzats per Martorell –o per qui fóra l'autor del *Tirant* (Perujo 1995c: 227-258; Guia 1996)– hi ocupen un lloc preeminent els que remetien a textos originals o traduccions en llengua catalana: la *Crònica* de Ramon Muntaner, el *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull, la dedicatòria de la versió catalana d'*Els*

(*) Aquest treball s'insereix en el marc dels projectes d'investigació GV-2431/94 i GV-3110/95 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.

dotze treballs d'Hèrcules de don Enrique de Villena (Cátedra 1993), *Lo somni* de Bernat Metge, la versió catalana de Jaume Conesa de les *Històries Troianes* de Guido delle Colonne (Perujo, en premsa; Guia-Conca, en premsa), la traducció catalana de Jaume Copons del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini, la *Faula* de Guillem de Torroella (Badia 1993b) i altres testimonis tardans de la matèria de Bretanya (Butinyà 1990), Francesc Eiximenis, Cerverí de Girona, Ausiàs March... i, sobretot, infinitat de pàgines de Joan Roís de Corella (Miralles 1986 i 1991; Garriga 1991; Hauf 1993; Guia 1996, especialment 25; Annicchiarico 1996). Però la nostra novel·la té també un deute evident amb autors i textos aliens a la cultura literària pròpia de l'antiga Corona d'Aragó: els castellans Clemente Sánchez de Vercial (Avalle-Arce 1974), Juan Rodríguez del Padrón o el *romancero*; els italians Giovanni Boccaccio, Dante Alighieri i Francesco Petrarca; el *Voyage d'outre mer* de l'anglès sir John Mandeville (Riquer 1947: 126-130; Entwistle 1922); el roman anglonormand *Guy de Warwick* (Bohigas 1947; Boehne 1991)..., als quals hauríem d'afegir encara els models literaris d'arrel oriental (Bosch 1949-50; Rubiera 1990 i 1993: 27-37; Perujo 1995b).

Un repertori tan ampli i variat és un índex evident del considerable bagatge literari de l'autor de la gran novel·la valenciana. Tanmateix, allò que em propose d'estudiar ací és la manera en què l'artífex del *Tirant* juga amb aquest munt ingent de materials aliens i disperss, per a teixir un discurs amb força elements nous —ideològicament i estètica—, on la refuncionalització subtil, intel·ligent i generalment intencionada d'una bona part d'aquests esdevé la clau de la seua originalitat.

Per raons òbvies de la natural limitació d'espai, centraré la meua atenció únicament en un parell d'exemples del *Tirant lo Blanc*, que poden resultar suficientment il·lustratius del *modus operandi* de l'autor de la novel·la en relació amb els seus models i fonts.

1. LLULL EN EL TIRANT LO BLANC¹

La presència de Ramon Llull en la gran novel·la cavalleresca valenciana es concreta, fonamentalment, en les parts "anglesa" (caps. 1-97) i "africana" (caps. 296-413) de l'obra, per bé que de diversa manera en l'un i en l'altre cas: el que hi ha a la part "anglesa" és una clara intertextualització del *Llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià (*LOC*) (caps. 28-39) (Nicolau 1905: 10-23; Riquer 1990: 96 i 261-266),² mentre que allò que trobem als episodis africans del *TB* és l'empremta genèrica dels ideals de croada del beat.

En els darrers temps el tema de les petges lul·lianes en el *TB* ha merescut l'atenció, a diferents propòsits, d'autors tals com Martí de Riquer (1990: 257-271), Albert Hauf (1992), Lola Badia (1993a: 44-52), Josep Lluís Martos (1995) o Rafael Ramos (1995). Tanmateix, això no obsta perquè reprenguem ací de bell nou l'estudi d'aquest aspecte,

(1) Aquest tema va constituir l'objecte de la comunicació que, amb Josep Lluís Martos, vaig presentar a l'*Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, celebrat a Palma de Mallorca en setembre de 1997.

(2) Convé no oblidar, però, que la preocupació per la cavalleria coetània, en tant que s'aparta de les funcions que li són pròpies, ja és objecte de l'atenció de Ramon Llull en el capítol 112 del *Llibre de contemplació* (Hauf 1992: 14-17).

amb l'objectiu de determinar l'abast real, la funció i el sentit de la presència de Lluïl en la novel·la de Joanot Martorell,³ a partir de l'estudi dels mecanismes concrets de reutilització d'alguns materials del beat, del tractament literari del tema de la croada africana i, sobretot, de la consideració de les petges lul·lianes a la llum de les possibilitats interpretatives que suggereix el desenllaç de la novel·la (Alemany 1994).

Com és sabut, la part "anglesa" del *TB* (caps. 1-97) es divideix en dues subparts: la formada pel relat de la història de Guillem de Vâroic (caps. 1-27) i la secció doctrinal sobre l'orde de cavalleria (caps. 28-39), per una banda, i, per l'altra, la narració de les experiències cavalleresques de Tirant durant la seua estada a Anglaterra (caps. 40-97). La primera d'aquestes subparts depèn del *Guillem de Vâroic* (*GV*), tractadet de cavalleria fragmentari atribuït a Joanot Martorell (Bohigas 1947: 16-24 i 43-77; Martorell 1990a: apèndix II; Riquer 1990: 95-97 i 257-271), que, alhora, es basa en alguna versió del roman anglonormand del s. XIII *Guy de Warwick* (*GW*)⁴ i del *LOC* de Ramon Lluïl (Lluïl 1988; Soler 1989 i 1990).⁵

El *GV* relata la història llegendària del comte homònim, que, després d'un pelegrinatge a Terra Santa, renuncia a la vida mundana per fer-se ermità i viure anònimament. Només la invasió d'Anglaterra pels sarraïns el fa reprendre les armes per ajudar el seu rei com a capità de l'exèrcit fins obtenir la derrota dels invasors. Una vegada aconseguida la victòria, el comte retorna a l'ermita, on, un dia, arriba un escuder bretó al qual Vâroic adoctrina en els principis de la cavalleria mitjançant els continguts bàsics del *LOC* lul·lià.

Per la seua part el *LOC* és un "tractat teòric adreçat principalment als cavallers, on [l'autor] demostra per raons necessàries allò que la cavalleria és i allò que no és" (Soler 1988: 17), malgrat que, segurament, no va nàixer amb "la voluntat de ser un manual, en el sentit més estricte del terme" i és "més aviat, el primer pas cap a la ciència demostrada per letres" (Soler 1988: 23). Això és així perquè el *LOC* va ser escrit com a aplicació d'un dels múltiples vessants de l'Art, en la versió coneguda com a *Art abreujada d'atobar veritat—Ars compendiosa inveniendi veritatem—*, vigent durant el període comprès entre 1274 i 1283 (Bonner 1977: 221). El *LOC* consta de matèria narrativa i de matèria doctrinal. La primera es concentra, fonamentalment, en el pròleg, mentre que la segona es desenvolupa al llarg dels set capítols de l'obra. En el pròleg, un ermità lliura a un escuder un tractat sobre la cavalleria—just el mateix que esdevé el moll del *LOC*—i li demana que el porte a la cort on aquest es dirigeix per a ser adobat cavaller, tot pregant-li que, en retornar, passe per l'ermita per a relatar-li els fets que hi han tingut lloc.

Martorell, en redactar la part "anglesa" del *TB*, segueix de prop i amplia el *GV*, la qual cosa no exclou la coneixença directa d'alguna versió del *GW* i del *LOC* (Riquer 1990: 361-271). El *GV*, al seu torn, només fa una tria molt selectiva d'alguns dels passatges més novel·lescs del *LOC*: fonamentalment el pròleg, tot i que també el llibre 1 ("el come[n]çament de cavayllaria") i el llibre 5 ("De la significança qui és en armas

(3) A falta de proves concloents a *contrario*, preferesc se-guir atribuïnt-li a Martorell l'autoria del *TB*.

(4) N'hi ha traduccions an-gleses i irlandeses dels segles XIV i XV (*Warwick* 1966), una versió en prosa francesa de la primera meitat del segle XV (*Warwick* 1971) i, fins i tot, algun testimoni llatí tardà (Nascimento 1995).

(5) Martí de Riquer (1990: 96) creu, amb bon criteri, que Martorell degué inspirar-se en un dels testimonis catalans del *LOC*, per bé que, possiblement, aquest no siga cap dels que se'ns han conservat, com assenyala Albert Soler (Badia 1993a: 46, n. 19). Cal tenir present, no obstant, que "el tractat lul·lià va circular per Anglaterra i apareix copiat en versió francesa en sumptuosos ma-nuscrits que el nostre autor pogué conèixer" (Badia, *ibid.*, amb refe-rència a Lluïl 1988: 68, n. 13).

de cavayler"). Martorell novel·la en els seus textos el tòpic de l'ermità com a transmissor de coneixements, el qual, en les obres de caire cavalleresc, s'erigeix com a introductor del futur cavaller (Huchet 1985; Pastor 1993). En el *GV* i en el *TB* l'escuder i Tirant, respectivament, són alligonsats per un ermità lul·lià que pren l'escorça del comte de Vàroic. Aquest és, precisament, el motiu comú que comparteixen el *GW* i el *LOC*. Martorell, com he dit, opta pel material més novel·lesc d'aquesta darrera obra, però sense prescindir totalment de la part teorico doctrinal, la qual, això sí, se'ns ofereix ara reduïda, alleugerida conceptualment i, sobretot, incardinada en un discurs ficcional de caire extrateòric.

Si Lull s'allunya en la seua obra dels tractats didàctics de cavalleria en atorgar al seu text una dimensió teòrica personal, Martorell se separa del producte lul·lià en l'aprofitament que en fa, malgrat la fidelitat microestructural constatable en molts casos. Em referesc a la naturalesa substancialment narrativoficcional dels textos del valencià, enfront del caràcter primordialment doctrinal de l'obra del mallorquí. En Lull prima el *docere*, mentre que el *delectare* és únicament –com en el *Blaquerna* o el *Fèlix*, per exemple– una eina subordinada a la funció didàctica. Contràriament, en Martorell el *delectare* esdevé el fonament de la seua producció, mentre que el discurs teòric fragmentari relativitza la seua dimensió tot quedant reduït a un dels múltiples ingre-dients compositius del discurs ficcional. Així doncs, en el pas de Lull a Martorell s'ha invertit aquesta dicotomia de la tòpica major horaciana. Aquesta és la raó per la qual, entre altres diferències més, els escrits de Martorell sotmeten la font lul·liana a un clar procés de concreció d'actants: el gran rei del *LOC* passa a ser el rei d'Anglaterra, mentre que l'anònim escuder del tractat es transforma en el cavaller Tirant –bretó com Lancelot i Tristany– en l'obra homònima, per bé que el *GV* encara ens el presenta com a anònim.

Com que una comparació detallada de les variants argumentals que trobem entre el tractat de Lull i les dues obres de Martorell, el *GV* i el *TB*, ja ha estat feta des de Pere Bohigas (1947: 16-24) a Josep Lluís Martos (1995), tot passant per Martí de Riquer (1990: 257-271) i Albert Hauf (1992: 22-28), ací ens centrarem en alguns dels aspectes d'interès que se'n deriven per als nostres objectius. Aquests aspectes, referits al *TB*, són, fonamentalment tres: la intercalació de l'*exemplum* de Quinto lo Superior, la referència a Àfrica com a lloc d'infidels propici per a fer mèrits cavallerescs i els manlleus del *Lancelot du Lac*.

La novedosa inclusió del relat de Quinto lo Superior als caps. 33-34 del *TB*, a més de l'amplificació de la matèria narrativa que implica en relació amb el *LOC* i amb el *GV*, assoleix un pes específic notori a l'hora de determinar el nou sentit que Martorell pretén atorgar als manlleus lul·lians, atès que, a més de contribuir a la cohesió interna de la novel·la, il·lustra el valor pragmàtic concret que el *TB* atribueix a l'orde de cavalleria. Com és sabut, l'ermità, en la feixuga tasca de traure el jove Tirant de la ignorància supina que aquest confessa tenir sobre la benemèrita institució cavalleresca,

no sols recorre a fer-li cinc cèntims del que el beat mallorquí havia escrit dos segles abans, sinó que, a més, troba d'allò més eficaç, per a reforçar la seua tasca docent, recórrer a un *exemplum*, l'instrument literari del qual els clergues havien usat i abusat en la predicació i en els tractats didacticodoctrinals. És així com, per a il·lustrar la missió primordial de defensa de l'església que correspon a l'orde de cavalleria, l'ermità relata al jove Tirant la història de Quinto lo Superior. Aquest cavaller de ficció és enviat pel Papa a Constantinoble per a posar fre als abusos de tota mena que els turcs hi infligien a la desvalguda cristiandat oriental. Davant la inoperància d'un emperador desposseït de la seua autoritat, aconsegueix posar-hi ordre amb una eficàcia inaudita, tot foragitant els turcs i restituint el titular de l'imperi. Finalment retorna a Roma, on és premiat amb tota mena de tresors papals, mor plàcidament i és soterrat a l'església de Sant Joan el Laterà.

És evident que l'*exemplum* de Quinto lo Superior, alhora que evoca, *mutatis mutandis*, l'actitud heroica del mateix comte-ermità Guillem de Vàroic, salvador d'Anglaterra de la invasió sarraïna, esdevé un microcosmos premonitori de l'eix temàtic cardinal del *TB*, el qual, per altra part, no és més que la reescriptura d'un vell *topos* literari –el del cavaller occidental que allibera la cristiandat oriental de la subjugació dels infidels– (Stegagno 1966; Ramos 1995: 74-75), que, en els temps en què es redactava la novel·la de Martorell –pels volts de 1460– recobrava una inusitada vigència després que, en la realitat històrica, Constantinoble hagués caigut definitivament en mans dels turcs en maig de 1453.

Així doncs, la doctrina *in abstracto* del *LOC*, mitjançant la qual el beat pretenia il·lustrar una de les múltiples aplicacions de l'Art, es refuncionalitza al *TB* amb una finalitat concreta i eminentment pràctica que s'allunya de la font lul·liana, la qual, no ho oblidem, havia estat concebuda com a ««branca de l'Art» adaptada a l'ús dels cavallers que viuen en el segle i que ni tans sols té res a veure, en principi, amb l'aplicació concreta de l'exèrcit a la guerra de l'Islam» (Badia 1993a: 48).

Potser és aquest caràcter teòric i generalista del doctrinal de cavallers lul·lià el que, precisament, mena Martorell, a l'hora d'adaptar-lo per a la seua novel·la, a interpolar-hi una al·lusió ben significativa inexistent als passatges del *LOC* que manlleva. Em referesc al capítol 30 del *TB*, on, en preguntar-li Tirant a l'ermità si de cas és cavaller, aquest li respon: “Mon fill [...], bé ha L anys que yo rebí l'orde de cavalleria en les parts de Àfricha, en una gran batalla de moros” (Martorell 1992: I, 52). Aquesta brevíssima menció d'Àfrica com a lloc on el comte de Vàroic va ser adobat cavaller lluitant contra els infidels no és casual ni gratuïta i, per tant, no ens pot passar desapercebuda. I dic que no és casual ni gratuïta si més no per dues raons: 1) serveix per a vincular la funció de la cavalleria a la croada contra els infidels, aspecte decisiu en la trama narrativa del *TB*, i 2) preludia, inequívocament, el dilatat episodi africà de la novel·la (caps. 296-413), al qual contribueix a donar sentit, justificar i incardinar coherentment en el conjunt

macrotexual de la novel·la, en contra del que ha estat el parer d'un sector de la crítica durant molt de temps (Alemany 1997: 219).

Per si encara no ho sabem, ja sabem, doncs, per què Martorell envia Tirant a Àfrica: al marge de l'eventual funció expiatòria de determinats comportaments ètics del protagonista (Mir 1989; Alemany 1997: 221-223), les exòtiques terres africanes, poblades per enemics o, si més no, ignorants del cristianisme, són l'indret més adequat per a forjar els cavallers tant en el vessant purament militar com en el missioner, segons demostraran els fets. És per aquesta via que els episodis nord-africans del *TB*, a més de connectar subtilment amb la part "anglesa" de la novel·la, tributària del *LOC*, ens duu també a Ramon Llull des del punt i hora que exemplifiquen una de les grans utopies del beat: la "conversió dels infidels mitjançant la predicació i la croada" (Hauf 1992: 12). L'actuació de Tirant al nord d'Àfrica reflecteix a bastament la imatge del cavaller croat apòstol de la cristiandat, donat que l'heroi hi dedica una bona part del seu temps a l'evangelització i al bateig, en col·laboració amb dos mercedaris valencians —un d'ells anomenat fra Joan Ferrer—, de vora 400.000 musulmans (Badia 1993a: 48, n. 22), entre els quals destaquen el rei etíop Escariano⁶ i la princesa Maragdina, filla del rei de Tremicén, amb la qual aquell acabarà casant-se. Aquesta apoteòsica cristianització d'infidels, reforçada per l'hàbil política matrimonial propiciada per Tirant, permet fer realitat en la ficció novel·lesca un pla d'actuació ideal que presenta clares concomitànies amb el que havia postulat Ramon Llull al *Liber de fine* —on sosté que la recuperació dels Sants Llocs només seria possible després de la conquesta de l'Espanya musulmana, del nord d'Àfrica, de les illes de Rodes i Xipre, etc. (Badia 1993a: 45, n. 16)—, amb el que propugna el cavaller armeni Aitó de Gorigos en *La flor de les històries d'Orient* (Aitó 1989) o, fins i tot, amb les profecies tardomedievales que anunciaven que un príncep cristià arribaria a conquerir Alger, Fes, Tunis, Bugia, Constantinoble i Terra Santa (Duran 1987: 21). Albert Hauf ho ha resumit molt bé amb una pregunta retòrica: "¿No es tracta, més o menys adaptada a les circumstàncies, de la mateixa estratègia proposada per Llull i per Aitó, i que volia posar en pràctica el nostre Jaume el Conqueridor, de tancar en tenalla l'enemic per forces convergents?" (Hauf 1992: 31).

És evident, doncs, que la croada de Tirant a Àfrica té una relació genèrica amb un vessant clau de la utopia lul·liana, que, tanmateix, convé relativitzar des del punt de vista de les dependències textuais concretes, ja que les petges d'aquesta utopia potser ja constituïen tot un lloc comú àmpliament difós en la cultura de l'època en què es va escriure el *TB*. Però no és aquest l'únic element relativitzador susceptible de ser adduït a propòsit de la determinació dels límits de la influència de Llull sobre la novel·la valenciana. N'hi ha un altre més rellevant des del punt de vista literari: la possible ironia amb què Martorell va reescriure aquestes fabuloses gestes (Badia 1993a: 47; 45, n. 17; 48-49; 84). Els resultats hiperbòlicament òptims de l'actuació de Tirant al nord d'Àfrica, especialment en allò que afecta la conversió massiva de nadius, permeten

(6) És interessant assenyalar que Escariano, abans de ser batejat, demana a Tirant que li expliqui el dogma trinitari, cosa que el nostre heroi-apòstol fa amb notable eficàcia. Lola Badia (1993a: 50-51) apunta la possibilitat que en aquest episodi hi haja un ressò de les primeres pàgines del *Llibre del gentil e dels tres savis* (Llull 1989: I, 179-199), on s'exposen els fonaments del cristianisme a partir de la demostració "per raons necessàries" del dogma de la Trinitat.

aquesta possibilitat, però, sobretot, és el contrast de tots aquests èxits sense parió amb el desenllaç definitiu de la novel·la, sobre el qual parlarem tot seguit, allò que més contribueix a fer bona aquesta hipòtesi: a mitjan segle XV, uns pocs anys després de la caiguda definitiva de Constantinoble, en plena adaptació de la cavalleria a una realitat radicalment canviant i des d'una situació personal de franca davallada (Chiner 1993), ¿com es miraria realment Martorell els vells projectes missionals que Llull havia contribuït a escampar pertot arreu? No ho sabem amb precisió inequívoca, però no és exagerat pensar que el nostre autor, qui escriu a la fi dels seus dies, s'ho mirés tot amb un cert distanciament entre nostàlgic i burleta, tot i que, com adverteix Loïa Badia (1993a: 45, n. 17), “aquesta ambigüitat no hauria d'incloure ni lectures exageradament hilarants ni refutacions radicals de l'element còmic”.

Però, abans d'avançar cap al desenllaç del *TB*, convindrà reprendre un punt que he anunciat més amunt. Em referesc a la intertextualització d'alguns passatges del *Lancelot du Lac* en els mateixos capítols de la part “anglesa” del *TB* on s'aprofita el *LOC*. Concretament, tant a la fi del cap. 34 com al llarg del cap. 35, l'ermità explica a Tirant el valor al·legòric de les armes defensives i ofensives pròpies d'un cavaller, d'acord amb una llarga tradició (sant Bernat de Claravall, Pere March...) que, en última instància, es remunta a un passatge de l'epístola de sant Pau als Efesis (6, 13-17). És el cas que, en confrontar les explicacions corresponents que proporciona el *TB* –i, fins i tot, el *GV*, tret d'alguna mínima excepció– amb les que conté el *LOC* lul·lià, hi trobem clares discrepàncies. Aquestes, tal i com ha demostrat Rafael Ramos (1995), es deriven del fet que, en aquest cas concret, el *TB* opta per substituir el model del *LOC* per un altre text alternatiu que també gaudia d'un considerable prestigi en l'univers medieval, el roman de *Lancelot du Lac*, d'una versió catalana del qual ens han arribat dos fragments (Sharrer 1977: 17-18). Pel que sembla, Martorell substitueix el *LOC* pel *Lancelot* allí on els conceptes lul·lians resulten excessivament abstractes. Segons assenyala Rafael Ramos (1995: 83),

Lulio indicaba que “ofici de cavayler és mantenir e deffendre la santa fe catholica”, pero esa es sólo una de sus funciones, pues inmediatamente se añadía que “ofici de cavayler és la fi e la intenció per la qual fo començat l'ordre de cavayleria”, [...] “mantenir e deffendre senyor terrenal”, “mantenir terra”, “mantenir vídues, òrfens, hòmens desapoderats”, “és haver casteyl e cavayl per guardar los camins e per deffendre lauradors”, deberes que el valenciano parece olvidar deliberadamente [...]. Martorell respeta la primera función como la principal aunque la modifica ligeramente: su caballero, siguiendo al Lancelot, debe “mantenir e defendre la santa mare Església”: la matización, pasando de “fe catòlica” a “Església” es importante [...], pues revela una visión más propia de un caballero combativo contra el Islam que de un religioso preocupado por minucias teológicas.

Aquesta ve a ser la tònica general que es dedueix de la resta de manlleus del *Lancelot* que substitueixen el *LOC*. Això és així perquè el tractat lul·lià, concebut com a branca de l'Art per a l'ús de la cavalleria, en abstracte (Soler 1989: 23), exigia ser readaptat a l'hora de fer-lo servir com a element compositiu d'una novel·la l'eix temàtic de la qual demanava actualitzacions ben concretes per a fer-la rendible ideològicament i estètica en els temps que corrien. Al seu torn, la imbricació de passatges del *Lancelot* amb d'altres del *LOC* en la primera part del *TB* contribueix a remarcar la naturalesa de ficció literària, emparentada amb la tradició artúrica, de l'obra de Martorell (Butinyà 1990; Sales 1991).

La tria de les fonts esmentades per a l'elaboració del pòrtic del *TB* ens situa, genèricament, en la pista d'una proposta ideològica absolutament arrelada en els principis més pregons de l'univers medieval, que es concreta, amb tots els matisos necessaris, en l'actualització del vell codi cavalleresc i de l'ideal de croada fixats dos segles abans pel beat. La personalitat del comte-ermità, mestre de cavalleria de Tirant, i el manual que empra per a la seua tasca didàctica –substancialment el *LOC* lul·lià amb alguns canvis presos del *Lancelot*, malgrat que en l'obra se'ns diga que és l'*Arbre de batalles*⁷ en són signes inequívocs. Per altra part, l'actuació del protagonista al llarg de la novel·la confirma, en termes generals, que ha après bé la lliçó del seu mestre. Amb aquest bagatge formatiu Tirant protagonitzarà una trajectòria cavalleresca brillant, exemplar i ascendent al servei de la cristiandat, tal i com ho palesen les seues actuacions a Sicília, a Rodes i, de manera molt especial, al nord d'Àfrica, on, com hem vist, s'endevenen fàcilment els ressons dels ideals de croada lul·lians. Aquesta trajectòria del cavaller culminarà amb l'alliberament definitiu de l'imperi cristià d'orient del domini turc, amb el seu nomenament com a cèsar d'aquest imperi i amb el seu matrimoni amb la princesa Carmesina, filla de l'emperador. Però, com ja és sabut, un tomb imprevis del destí fa que el nostre protagonista deixi aquest món víctima "d'un mal de costat" (cap. 471), tragèdia que es rematarà amb la mort, tot seguit, de la seua flamant esposa i del vell emperador.

Aquest desenllaç (Pujol 1996), tan allunyat de les expectatives de *happy end* que el desenvolupament de la novel·la podria generar en el lector poc atent,⁸ no entra en contradicció, de cap manera, amb els pressupòsits ideològics que ens havien bastit, al començament de l'obra, els materials procedents del *GV* i del *LOC* lul·lià: el medievalisme canònic d'aquests i de l'ideal de croada contra els infidels es reedita ara mitjançant el recurs a l'expedient de l'acció de Fortuna, mestra de virtut, la qual ens ensenya a menysprear les glòries mundanals d'acord amb les pautes inequívokes del vell *vanitas vanitatum*. L'heroi esforçat i virtuós que és Tirant esdevé un no-res just en el punt en què havia arribat a assolir les cotes més altes del seu èxit professional i la seua plena realització afectiva. Però hi ha un inquietant segon temps del desenllaç que relativitza –si no és que els invalida– els plantejaments ideològics dominants fins ací en la nostra novel·la. Em referesc a les noces entre la vella emperadriu viuda i el poc

(7) Títol d'un tractat jurídic francès d'Honoré Bouvet absolutament aliè al *TB*, traduït al català al s. XV (Bastardas 1980).

(8) Joan M. Perujo (1995a) ha demostrat com des dels primers capítols fins als darrers del *TB* abunden les premonicions d'aquest desenllaç luctuós.

escrupolós jovenet Hipòlit de Roca Salada (cap. 483), amants irredempts des del cap. 248 de l'obra, els quals, hereus testamentaris de Carmesina (cap. 477) i de Tirant (cap. 469), respectivament, esdevenen els nous titulars de l'imperi esplendorós i plenament pacificat que els ha llegat el cavaller Tirant (Alemany 1994).

Les conseqüències que se'n deriven no són intrascendents, perquè una solució narrativa d'aquesta mena altera el missatge didàctic concentrat en els trenta-nou primers capítols del *TB* i desenvolupat al llarg de les seues pàgines. Això obri unes expectatives interpretatives bastant més complexes i novedoses, perquè ja no sembla possible llegir el *TB* en clau de didactisme convencional, pla i pur, com ens suggerien les fonts emprades en l'elaboració del nucli embrionari de la novel·la. El contrast entre les pàgines inicials i les corresponents als episodis africans, per una part, i les finals, per l'altra, és suficientment notori perquè no ens preguntem si Martorell no haurà fet ús de la ironia com a recurs estructural clau de la seua obra. Si ha estat així, la tesi última del *TB* dista bastant de les que es desprenen del doctrinal cavalleresc i dels plans evangelitzadors lul·lians, perquè allò que l'autor hauria volgut dir, entre altres coses, és que els fonaments i l'esperit de la vella cavalleria no són més que un pur *desideratum* inviable en el moment en què escriu, ja que els virtuoses que els practiquen sucumbeixen finalment per deixar pas als oportunistes de torn que triomfen mitjançant actuacions gens ni mica heroïques ni virtuoses. Des d'aquesta òptica, els models lul·lians –i altres de connexos–, considerats en el conjunt macrotextual de l'obra, hi assoleixen una refuncionalització absolutament original i novedosa, que contribueix a definir un producte alternatiu a l'arquetipus literari cavalleresc conegut fins aleshores.

2. L'EPISODI DEL CAVALLER ESPÈRCIUS

Em centraré ara en l'aventura del cavaller Espèrcius, un episodi situat als capítols 410-413, just a la fi de l'extensa part africana del *Tirant* (caps. 296-409). En les seues línies argumentals bàsiques es tracta d'una adaptació del capítol quart del *Voyage d'outre mer*, llibre de viatges del segle XIV escrit per l'anglès sir John Mandeville, que va circular en diverses traduccions al llarg del segle XV, inclosa una de catalana (Entwistle 1922; Riquer 1947: 126-130; Riquer 1988; Riquer 1990: 302-305).

Espèrcius és un cavaller africà, natural del regne de Tremicén, que apareix per primera vegada al capítol 387 de la novel·la valenciana. Quan, després d'haver dut una ambaixada de Tirant al rei de Sicília, es dirigeix per via marítima a Constantinoble, "pres-lo fortuna e lançà'l en la illa del Lango" (Martorell 1992: 805), tal i com li havia esdevingut al mateix Tirant en els caps. 296-299 quan, juntament amb Plaerdemavida, anà a parar al nord d'Àfrica a causa d'una tempesta que llançà el seu vaixell a la deriva. El naufragi fa que es perden tots els tripulants de la nau excepte Espèrcius i deu homes, els quals són acollits per un pastor que els explica que aquella illa es troba quasi

deshabitada a causa d'un encantament. Espèrcius demana una explicació *in extenso* i, llavors, el pastor li la dóna mitjançant un relat el moll del qual constitueix el plagi pròpiament dit de l'obra de Mandeville (Riquer 1990: 302-304) i que, en última instància, no és sinó una reelaboració culta d'un motiu folklòric d'àmplia fortuna literària: el de l'espòs o nuvi transformat en animal. Tanmateix, en el nostre cas s'han canviat els papers i és una donzella la que, per obra d'un encanteri, ha estat transformada en un drac terrible i només podrà recuperar la seua identitat primitiva amb el bes d'un cavaller (Janer 1993).

Espèrcius, no sense por dels riscos que comporta l'operació, a la vista dels resultats decebedors que, segons l'assabenta el pastor, han obtingut els qui l'han precedit en l'intent, es decideix a desfer l'encanteri, seduït per les magnífiques expectatives de matrimoni, d'esdevenir senyor de l'illa del Lango i d'obtenir un gran tresor, els tres guardons que la donzella-drac reserva per al cavaller valerós que siga capaç de desfer l'encantament que pesa sobre ella. Espèrcius, al capdavant, ho aconsegueix, si bé d'una forma un tant sorprenent si la comparem amb els esquemes folklòrics canònics: el cavaller, quan es disposa a dur a terme el seu objectiu, fortament impactat per la visió del monstre, es desmaia i ha de ser la mateixa donzella-drac qui, *mutatis mutandis*, prenga la iniciativa, s'acoste al cavaller mig esmortit, el bese i, amb això, s'autoallibere de l'encanteri. El desenllaç que segueix és absolutament feliç: la donzella es casa amb Espèrcius, li atorga el seu tresor i el fa senyor de l'illa del Lango, tal i com estava previst. Amb la voluntat li ha bastat al nostre cavaller, ja que la resta ha estat obra de la dama.

Una bona part de la crítica tirantiana (Menéndez y Pelayo 1943: 392-403; Givanel 1911: 488 i 492; Entwistle 1927: 410-413; Nicolau 1961...) ha considerat tradicionalment aquest episodi en particular i, en general, tota la secció d'Àfrica al final de la qual s'insereix, com una interpolació supèrflua que res no aporta al sentit global de l'obra i que, sobretot, desentona estrepitosament amb el realisme que hi domina. La solució més freqüent per a explicar aquesta part de la novel·la ha estat atribuir-la a Martí Joan de Galba, hipotètic coautor que, una i altra vegada, ha sigut la panacea recurrent a la qual hom ha acudit per a explicar alguns punts foscos del *Tirant*: allò que no hi acaba d'encaixar, allò que no hi és realista, no pot ser de Martorell sinó que es deu a la mà intrusa de Galba, han vingut a dir alguns. Però potser aquesta no siga la forma més correcta d'operar i convinga establir dues premisses metodològiques alternatives a partir de les quals puguem activar els nostres mecanismes d'anàlisi i d'interpretació. En primer lloc, aparcar –si més no com a hipòtesi de treball– la polèmica qüestió de l'autoria del nostre text –de la qual ja hi ha hagut qui s'ha ocupat i s'ocupa a bastament– i considerar el *Tirant* com el producte textual formalment unitari que ens ha llegat l'edició príncep de 1490 –amb independència que aquesta pugua ser el resultat de diverses interaccions d'autoria. En segon lloc, restringir l'extensió i els límits del concepte de "realisme" –en contra d'alguns despropòsits (Torres-Alcalá 1979)– als justos termes en els quals aquest es pot imputar a una novel·la –és a dir, a una ficció

literària— del segle XV, conforme a les tradicions poètiques i estètiques de l'època en les quals s'instal·laven tant els productors com els receptors textuais (Badia 1979).

D'acord amb el plantejament proposat, l'episodi d'Espèrcius pot ser interpretat de dues maneres, per bé que aquestes no siguem necessàriament excloents, sinó, ans al contrari, complementàries. Per una part, el passatge pot ser una pura inflexió literària de caràcter meravellós, sense més transcendència que la d'alleugerir la tensió del moll central de la novel·la, just en un punt de transició —a partir del cap. 114 Tirant retorna a Constantinoble—, a través de la intertextualització d'una font ben popular i d'arrels folklòriques com era el relat fantàstic de sir Mandeville. Per altra part, i sense perjudici de l'anterior, l'episodi admet una interpretació relacionable amb el conjunt orgànic de la novel·la tal i com han coincidit a proposar —bé que cadascú per la seua banda, segons em consta— Jaume Chiner (1991: 104-110) i Joan M. Perujo (1994 i 1995c: 187-190). És aquesta segona hipòtesi interpretativa la que ens serveix de testimoni il·lustratiu dels peculiars mecanismes de resemantització funcional de fonts primitives documentades en el *Tirant*. Vegem-ho.

Una síntesi de les aportacions de Chiner i de Perujo suara esmentades ens permet interpretar la seqüència novel·lesca del cavaller Espèrcius com una mena de microcosmos ideològic essencial de tota l'obra. En efecte, si el *Tirant* conté, entre altres coses, un doctrinal de cavallers i una crítica amarga i irònica de la mutació dels valors de la vella cavalleria —els que encarnen el comte de Vãroic i el mateix Tirant, bé que aquest últim en un grau menys pur— pels de la nova —els que encarna l'arribista Hipòlit—, hi cap posar en relació l'actuació d'Espèrcius —i, per suposat, la d'Hipòlit— com a antítesi simètrica de la que adopta Tirant al llarg de tota la novel·la i, molt particularment, durant la seua estada a Àfrica. Tant Tirant com Espèrcius naufraguen i van a parar a terres llunyanes, la costa nord-africana i la fantàstica illa del Lango, respectivament. Tanmateix, el primer aprofita el seu exili forçós per a dur a terme una magna campanya militar i missionera que, després, resultarà força oportuna per a l'envestida final contra els turcs i l'èxit de la cristiandat; a més a més, Tirant es mantindrà fidel a la seua promesa Carmesina en rebutjar les proposicions de matrimoni, de senyoriu i de riqueses que li ofereix la princesa africana Maragdina. Molt al contrari, Espèrcius aprofita el seu accident per a obtenir beneficis materials i, per a més ironia, gràcies a la iniciativa d'una dona que esdevé el motor absolut de la seua promoció, de la mateixa manera que l'Emperadriu ho és de la d'Hipòlit. Espèrcius assumeix, doncs, la funció d'antimodel del protagonista i, si això és així, el "plagi" de l'obra de sir John Mandeville, considerat dins del conjunt macrotextual del discurs del *Tirant*, assoleix una resemantització eficient que l'allunya de qualsevol mena d'incongruència o de superfluitat i que, en qualsevol cas, transcendeix la seua condició prístina d'episodi fantàstic i aventurer d'un llibre de viatges.

Els exemples analitzats són una bona mostra d'un dels *modus operandi* de l'autor de la gran novel·la cavalleresca valenciana i, per extensió, ens posa també sobre la pista de la manera de procedir d'altres escriptors de la baixa edat mitjana (veg., per exemple, Badia 1991-92). La intertextualització literària va ser moneda corrent en l'època –i no vull dir que deixara de ser-ho després d'aquest període. Però l'empremta més o menys explícita d'unes fonts en un text no és indicatiu necessari de l'assumpció mimètica de la significació primigènica d'aquelles per part del nou autor. Aquesta és tan sols una de les possibilitats, però, ni de bon tros, l'única, ja que, sovint, les fonts, en ser reutilitzades, experimenten diversos processos de manipulació, reelaboració i resemantització tant en termes absoluts –alteració específica del material intertextualitzat– com en termes relatius –la literalitat de la matèria textual prístina no es modifica substancialment, però varia de significació o n'assoleix de noves en inserir-se dins d'un discurs macrotexual divers. És precisament en aquests canvis on resideix l'originalitat creativa d'un autor i on podem cercar algunes de les claus interpretatives més útils per a la comprensió del missatge final que aquest ens ha volgut transmetre, tal i com hem tingut ocasió de veure a través de les seqüències del *Tirant* que he seleccionat per a l'ocasió.

RAFAEL ALEMANY I FERRER
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AITÓ DE GORIGOS (1989) *La flor de les històries d'Orient. Versió del segle XIV*, ed. d'A. G. Hauf, Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya.
- ALEMANY, R. (1994) «La mort de Tirant i el triomf d'Hipòlit o la crisi del món cavalleresc vista per un cavaller en crisi» dins Romero, C. & Arqués, R., eds., *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo, 1992)*, Pàdua, Programma, pp. 13-26.
- (1997) «Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*» dins Barberà, J. M., ed., *Actes del Col·loqui Internacional "Tirant lo Blanc" (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Barcelona, Centre Aixois de Recherches Hispaniques/Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 219-229.
- ANNICCHIARICO, A. (1996) *Varianti corelliani e "plagi" del "Tirant"*, Bari, Schena.
- AVALLE-ARCE, J. B. (1974) «Para las fuentes del *Tirant lo Blanc*» dins Avalle-Arce, J. B., *Temas hispánicos medievales*, Madrid, Gredos, pp. 233-261.
- BADIA, L. (1979) «Desgreuge per *Tirant lo Blanc*», *Quaderns Crema*, 2, pp. 101-106.

- (1991-92) «Metge i els *auctores*: del material de construcció al producte elaborat», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona), XLIII, pp. 25-40.
- (1993a) «El Tirant en la tardor medieval catalana» dins *Actes del Symposium "Tirant lo Blanc" (Barcelona 1990)*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 35-99.
- (1993b) «De la Faula al Tirant lo Blanc, passant, sobretot, pel Llibre de Fortuna e Prudència» dins Badia, L., *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 93-128 (1a ed. 1989).
- BASTARDAS, J. (1980) «Notes sobre la versió catalana de l'Arbre de batailles d'Honoré Bonet» dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, I (=Homenatge a Josep M. de Casacuberta, 1), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 187-196.
- BOEHNE, P. (1991) «Guy i Tirant: contagiositat de la malaltia d'amor» dins *Homenatge a Josep Roca-Pons. Estudis de llengua i literatura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Universitat d'Indiana, pp. 111-126.
- BOHIGAS, P., ed. (1947) *Tractats de cavalleria*, Barcelona, Barcino.
- BONNER, A. (1977) «Problemes de cronologia lul·liana», *Estudios Lulianos*, 21, pp. 36-58 i 221-224.
- BOSCH, S. (1949-50) «Les fonts orientals del Tirant lo Blanc», *Estudis Romànics*, 2, pp. 1-50.
- BUTINYÀ, J. (1990) «Una nova font del Tirant lo Blanc», *Revista de Filologia Romànica*, 7, pp. 191-196.
- CÁTEDRA, P. M. (1993) «Los Doce trabajos de Hércules en el Tirant» dins *Actes del Symposium "Tirant lo Blanc" (Barcelona, 1990)*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 171-205.
- CHINER, J. J. (1992) «Batalla a ultrança per Joanot Martorell», *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, 2, pp. 83-127.
- (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil.
- DURAN, E. (1987) *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns. Discurs llegit el dia 10 de desembre de 1987 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- ENTWISTLE, W. J. (1922) «The Spanish Mandeville», *Modern Language Notes*, 17, pp. 251-257.
- (1927) «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del Tirant lo Blanc», *Revista de Catalunya*, 7, pp. 381-398.
- GARRIGA, C. (1991) «Caldesa i Carmesina: Roís de Corella plagiat en el Tirant lo Blanc» dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXIII (=Miscel·lània Jordi Carbonell, 2), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-27.

- GIVANEL MAS, J. (1911) «Estudio crítico de la novela cavalleresca *Tirant lo Blanch*», *Archivo de investigaciones históricas*, Madrid, 1911, I, pp. 213-148 i 319-348; II, pp. 392-445 i 447-513.
- GUIA, J. (1996) *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del "Tirant lo Blanc"*, Catarroja/Barcelona, Editorial Afers.
- GUIA, J. & CONCA, M. (en premsa) «Manlleus fraseològics i altres intertextualitzacions de la traducció catalana de la *Historia destructionis Troiae* al *Tirant lo Blanc*» dins *Acti VI Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Càller, 1995)*.
- HAUF, A. G. (1992) *Ramon Llull i el "Tirant"*, Palma de Mallorca, Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca.
- (1993) «*Tirant lo Blanc*: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana» dins Alemany, R., Ferrando, A. & Meseguer, Ll. B., eds., *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, Barcelona/Alacant/València/Castelló, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Universitats d'Alacant, de València i Jaume I, pp. 110-151.
- HUCHET, J.-C. (1985) «Les déserts du roman médiéval. Le personnage de l'ermite dans les romans des XIIe et XIIIe siècles», *Littérature*, 60, pp. 89-108.
- JANER, M. P. (1993) «L'espòs transformat al *Tirant lo Blanc*» dins Alemany, R., Ferrando, A. i Meseguer, Ll. B., eds., *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II, Barcelona/Alacant/València/Castelló, Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Universitats d'Alacant, de València i Jaume I, pp. 159-171.
- LLULL, R. (1988) *Llibre de l'orde de cavalleria*, ed. d'A. Soler, Barcelona, Barcino.
- (1989) *Obres selectes de...*, 2 vols., ed. d'A. Bonner, Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- MARTORELL, J. (1737) *Histoire du vaillant chevalier Tirant le Blanc*, traducció francesa atribuïda a C. P. de Tubières, comte de Caylus, precedida d'un *Avertissement* de Nicolas Fréret, Londres/Amsterdam (reeds. Londres 1775 i Amsterdam/París, 1786).
- MARTORELL, J. & GALBA, M. J. de, (1984) *Tirante il Bianco. Romanzo cavalleresco del XVI secolo*, ed. de M. L. Indini, M. Majorano, V. Minervini, S. Panunzio & S. Zilli, introducció de G. E. Sansone, Roma, Edizioni La Tipografica.
- MARTORELL, J. (1990a) *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, ed. de M. de Riquer, Barcelona, Ariel.
- (1990b) *Tirante el Blanco*, ed. de M. de Riquer, Barcelona, Planeta.
- MARTORELL, J. (& M. J. de GALBA?) (1992) *Tirant lo Blanch*, 2 vols., ed. d'A. Hauf & V. J. Escartí, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana (1a ed. 1990).
- MARTOS, J. Ll. (1995) «La doctrina cavalleresca lul·liana en l'obra de Joanot Martorell: l'episodi de l'ermità» dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXX (=Miscel·lània *Germà Colón*, 3), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 37-46.

- MENÉNDEZ Y PELAYO, M. (1943) *Orígenes de la novela*, I, Madrid, CSIC (1a ed. 1905).
- MIR, J. M. (1989) «La marrada africana de Tirant» dins Ferrando, A. & Hauf, A., eds., *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, I, València/Barcelona, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València/Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 85-94.
- MIRALLES, C. (1986) «Raons de Mirra en boca d'Esperança. (Sobre un plagi de Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*)» dins Miralles, C., *Eulàlia. Estudis i notes de literatura catalana*, Barcelona, Edicions del Mall, pp. 51-62 (1a ed. 1977-78).
- (1991) «Raons de Mirra en boca de Carmesina. (Encara un altre plagi de Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*)» dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXIII (=Miscel·lània Jordi Carbonell, 2), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 5-16.
- NASCIMENTO, A. A. (1995) «Guido de Warwick, *historia latine exerata*: un epígon de romance de cavalleria, entre os monges de Alcobaça» dins Paredes, J., ed., *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, III, Granada, Universidad de Granada, pp. 447-461.
- NICOLAU D'OLWER, LI. (1905) «Sobre les fonts catalanes del *Tirant lo Blanch*», *Revista de Bibliografia Catalana*, V, pp. 5-37.
- (1961) «*Tirant lo Blanch*: examen de algunas cuestiones», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, XV, pp. 131-154.
- PASTOR CUEVAS, M. C. (1993) «Tipología del ermitaño: ficcionalización y función en los libros de caballerías hispánicos (*Zifar, Amadís y Tirante el Blanco*)» dins Nascimento, A. A. & Almeida, C., eds., *Actas do IV Congresso da Associação Hispánica de Literatura Medieval (Lisboa, 1-5 Outubro 1991)*, Lisboa, Cosmos, pp. 35-39.
- PERUJO, J. M. (1994) «L'illa del Lango no és un illot: el nus estructural de l'episodi del drac en el *Tirant lo Blanc*» dins Romero, C. & Arqués, R., eds., *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Pàdua, Editoriale Programma, pp. 71-85.
- (1995a) «La tècnica de l'anticipació en el *Tirant lo Blanc*» dins Paredes, J., ed., *Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, IV, Granada: Universidad de Granada, pp. 51-64.
- (1995b) «El *Tirant lo Blanch* i la *Història del rei Omar an-Numan*» dins *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXXI (=Miscel·lània Germà Colón, 4), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 61-70.
- (1995c) *La coherència estructural del "Tirant lo Blanch"*, Generalitat Valenciana: Conselleria d'Educació i Ciència/Institut de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant.

- (en premsa) «L'obra de Guido delle Colonne reutilitzada en el *Tirant lo Blanch*» dins *Acti VI Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Càller, 1995)*.
- PUJOL, J. (1996) «El desenllaç tràgic del *Tirant lo Blanch*, *Les Troianes* de Sèneca i les idees de tragèdia al segle XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* (Barcelona), XLV, pp. 29-66.
- RAMOS, R. (1995) «*Tirant lo Blanc*, *Lancelot du Lac* y el *Llibre de l'orde de cavalleria*», *La Corónica*, 23, 2, pp. 74-87.
- RIQUER, M. de (1947) «Introducció» dins Joanot Martorell, *Tirant lo Blanch*, Barcelona, Selecta, pp. 11-207.
- (1949) «Nuevas contribuciones a las fuentes del *Tirant lo Blanc*» dins *Conferencias desarrolladas con motivo del IV centenario del nacimiento de Miguel de Cervantes*, Barcelona, Biblioteca Central, pp. 9-30.
- (1988) «El *Voyage* de sir John Mandeville en català» dins *Miscel·lània d'homenatge a E. Moreu-Rey*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 151-162.
- (1990) *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*, Barcelona, Quaderns Crema.
- RUBIERA, M. J. (1990) «El *Tirant* i la literatura àrab», *Serra d'Or*, 371, pp. 57-58.
- (1993) *Tirant contra el Islam*, Altea, Ediciones Aitana.
- SALES DASÍ, E. J. (1991) «*Tirant lo Blanc* i la mítica cavalleria medieval» dins Ferrando, A. & Hauf, A. G., eds., *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, IV, València/Barcelona, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València/Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 97-118.
- SHARRER, H. L. (1977) *A Critical Bibliography of Hispanic Arturian Material*, Londres, Grant & Cutler.
- SOLER, A. (1988) «Introducció» dins LLULL 1988.
- (1989) «'Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari'. Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria», *Estudios Lulianos*, 29, 1, pp. 1-23 (primera part) i 2, pp. 101-124 (segona part).
- (1990) «El nou manuscrit del *Llibre de l'orde de cavalleria* i l'edició del text», *Estudios Lulianos*, 30, 2, pp. 195-200.
- STEGAGNO, L. (1966) «Fortuna iberica di un topos letterario: la corte di Constantinopoli dal *Cligès* al *Palmerín de Olivia*» dins *Studi sul Palmerín de Olivia. III. Saggi e ricerche*, Pisa, Università, pp. 99-136. Reed.: «Protohistòria dos Palmerins. A Corte de Constantinopla do *Cligès* ao *Palmerín de Olivia*» dins *A lição do texto. Filologia e literatura. Idade Média*, Lisboa, Edições 70, 1979, pp. 169-206.
- TORRES-ALCALÁ, A. (1979) *El realismo del "Tirant lo Blanc" y su influencia en el "Quijote"*, Barcelona, Puvill.
- WARWICK (1966) = *The Romance of Guy of Warwick*, ed. de J. Zapata, Londres, Oxford University Press.
- WARWICK (1971) = *Le rommant de Guy de Warwik et de Herolt d'Ardenne*, ed. de D. J. Conlon, Chapel Hill, University of North Carolina Press.